

בשדה
הנחקר

קרל הגדול וארץ הקודש

אורה לימור

קרל הגדול וארץ הקודש

בעקבות הספר:

Michael McCormick, *Charlemagne's Survey of the Holy Land: Wealth, Personnel, and Buildings of a Mediterranean Church between Antiquity and the Middle Ages*, with a critical edition and translation of the original text, Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2011, xxii + 287 pp.

קרל הגדול לא היה פה. לאגדות שנוצרו עשרות שנים אחרי מותו, ושמספרות על מסע שערך למזרח, אין אחיזה במציאות. אגדות אלה אכן הזינו את המיתוס של קרל הגדול ואת הקשר בין אירופה לארץ הקודש ואף תרמו לליבוי רגשות צלבניים, אך אין להן תרומה לתולדות ארץ הקודש בימיו של קרל הגדול עצמו. לא כך הוא בכל הנוגע לתעודה שספרו של מייקל מק'קורמיק עוסק בה. מן הספר עולה בכירור שאף שקרל הגדול לא יצא לארץ הקודש בעצמו, הוא גילה עניין רב במתרחש בה, עניין שחרג הרבה מהתעניינות של נוצרי מאמין ששם הארץ ושמות מקומותיה הקדושים נוגעים ללב, ושדמה יותר להתעניינות של שליט בנעשה באזור מרוחק בתחומי ממלכתו.

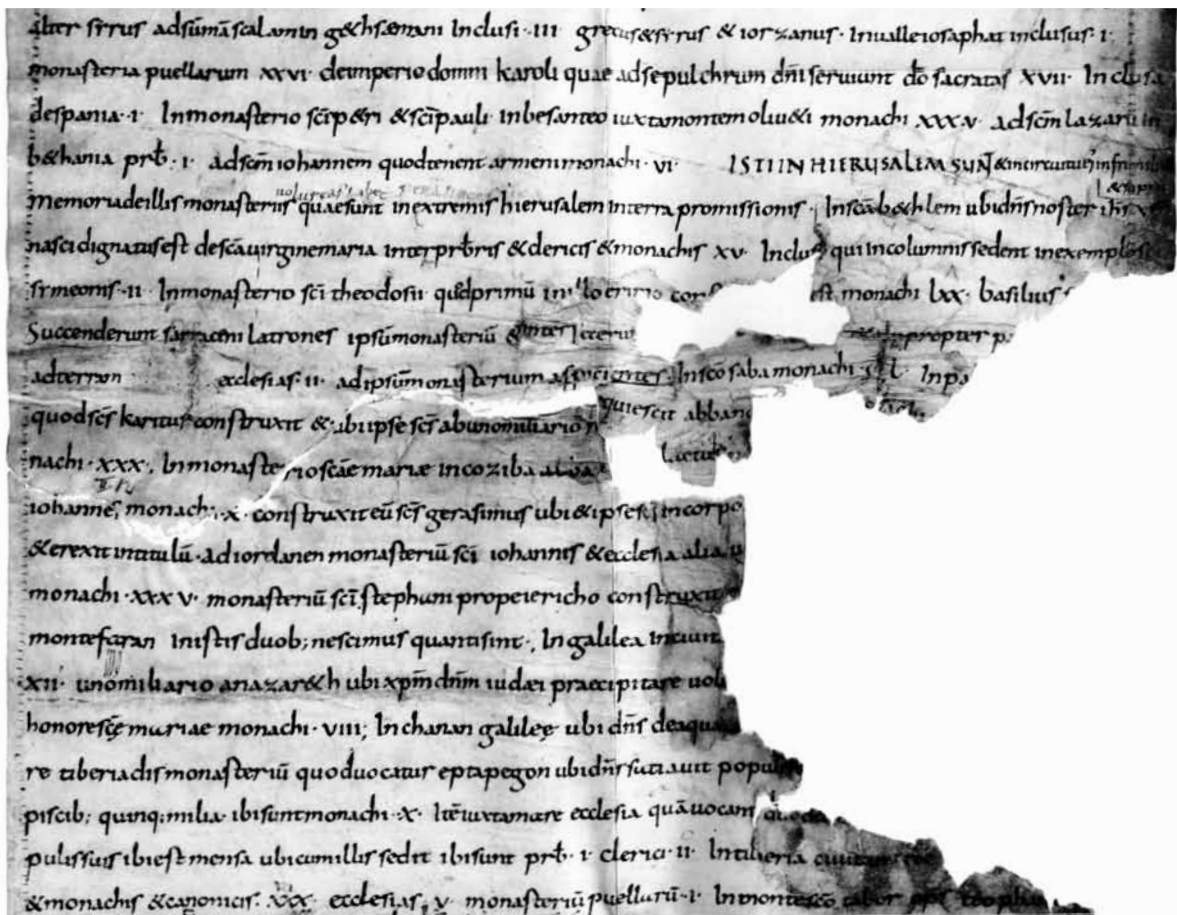
בשער המאמר:
ה'רליקוויאר'
(תיבת 'השרידים'
הקדושים')
של קרל הגדול,
אוצר הקתדרלה
המלכותית של
אאכן, גרמניה

הספר עוסק במגילת קלף שנשתמרה בעותק אחד ויחיד, ושנתגלתה במאה התשע-עשרה בתוך כריכה של אחד הספרים בספריית אוניברסיטת בזל, ושם היא שמורה עד היום.¹ המגילה מחזיקה תעודה ובה שלושה מסמכים רצופים, כתובים לטינית מאוחרת, האופיינית למערך המנהל הקרולינגי. המסמכים הם: (א) 'תזכיר על מצאי הכנסיות והמנזרים בעיר הקודש ירושלים ובסביבותיה'² – תזכיר זה מפרט את סגל הפטריארכייה בירושלים ומונה את אנשי הצוות של הכנסיות והמנזרים בירושלים ובסביבותיה הקרובות. (ב) 'תזכיר על המנזרים בארץ ההבטחה מחוץ לירושלים'³ – מסמך זה סוקר את המוסדות הדתיים בארץ הקודש מחוץ לירושלים, ולאחר מכן מביא מידע ארכיטקטוני על כמה מן המבנים החשובים. (ג) 'ההוצאות השנתיות של הפטריארך'⁴ – מסמך זה מתחיל בשלוש השורות האחרונות של הטקסט, והוא נקטע לאחר הסעיף השישי או השביעי.

אף שהדבר לא נאמר בתעודה בפירוש, למק'קורמיק אין ספק שהמסמכים הוכנו בהזמנתו של קרל הגדול, השליט היחיד ששמו נזכר בטקסט, ולמענו. הם הוכנו בידי משלחת למזרח בשנת 808, על

מאמר זה נכתב בסיוע מענק I-Core מס' 1754 של הוועדה לתכנון ולתקצוב של המועצה להשכלה גבוהה בשיתוף עם הקרן הישראלית למדע (ISF). אני מודה לאירים שגריר וליוסי ציגלר על עצותיהם המועילות ולפנינה ארד ולמשה יגור על עזרתם.

1 'Breve commemoratorii de illis casis Dei', Öffentliche Bibliothek der Universität Basel, N I 2, Bl. 12 u. 13
2 'Breve commemoratorii de illis casis Dei vel monasteriis qui sunt in sancta civitate Hierusalem vel in circuito eius'. Breve בשימוש המנהל הקרולינגי פירושו סיכום או דו"ח; memoratorium – תזכיר, ממורנדרום.
3 'Memoria de illis monasteriis quae sunt in extremis Hierusalem in terra promissionis'
4 'Dispensa patriarchae inter presbiteris, diaconibus, monachis, clericis et omne congregatione ecclesiae per unum] annum'

קטע ממגילת
 'Breve
 commemoratorii
 de illis casis
 Dei', Öffentliche
 Bibliothek der
 Universität Basel, N
 I 2, Bll. 12 u. 13
 (באדיבות ספריית
 אוניברסיטת בזל, שווייץ)

פי מידע שנאסף בעל־פה, בדרך כלל ממקור ראשון, בעזרת מתורגמנים מיוונית ומערבית. הקשר בין התעודה לקרל הגדול היה מקובל גם בעבר, אך מחקרו של מק'קורמיק מאשש ומבסס אותו, מה שמצדיק את הכותרת שנתן לספרו.

במחקר ארץ־ישראל ידועים שלושת המסמכים שבתעודת בזל בשם הקיצור 'קוממורטוריום'. הם הוהדרו ופורסמו בידי טיטוס טובלר בשנת 1874, וראו אור שוב בידי טובלר ואוגוסט מולינייה בשנת 1880.⁵ מהדורות אלה מקובלות במחקר, וכל החוקרים שנדרשו עד כה לתעודה נשענו עליהן. מכיוון שהמגילה ניוקה במקומות רבים, וחלקים ממנה חסרים או בלתי ניתנים לקריאה, נדרשו המהדירים להשלים את החסר באמצעות השערות מלומדות. עתה מציע מק'קורמיק מהדורה חדשה של הטקסט. מהדורה זו נשענת על מחקר פלאוגרפי קפדני מכאן ועל מחקר היסטורי מדויק, רב

T. Tobler (ed.), *Descriptiones Terrae Sanctae ex saeculo VIII, IX, XII et XV*, Leipzig 1874 (reprint Hildesheim 5 1974), pp. 77–84, 355–392; idem & A. Molinier (eds.), *Itinera hierosolymitana et descriptiones Terrae Sanctae bellis sacris anteriora et latina lingua exarata*, I, 2, Geneva 1879, pp. 301–305. על מהדורות אלה ראו להלן.

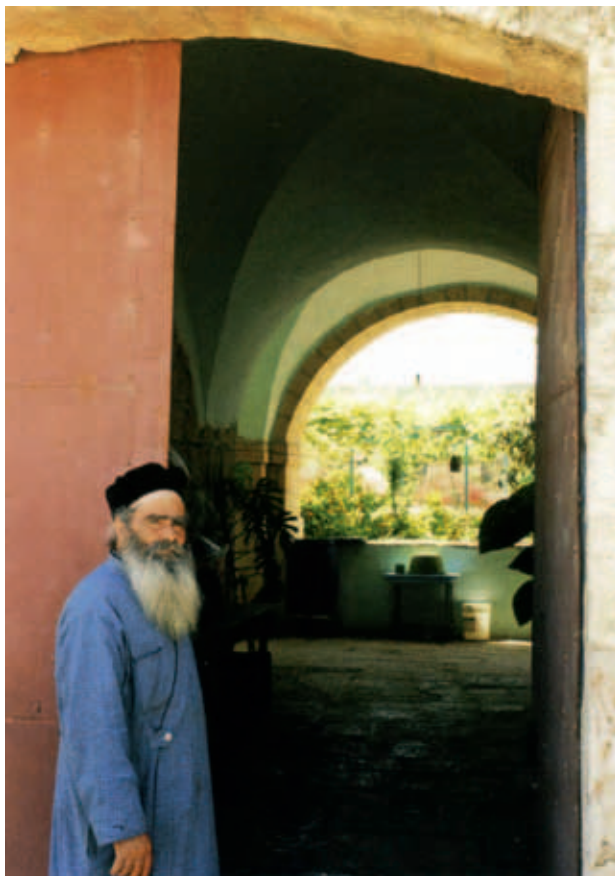
פנים ויצירתי מכאן. במקומות רבים שונה המהדורה החדשה מקודמתה, שחלק מהצעותיה ופתרונותיה מתבררים כבלתי מבוססים, שגויים או מופרכים. למהדורה החדשה נלווה תרגום הטקסט לאנגלית. כמו כן מצורף אליה, בכיס בכריכת הספר, תצלום מהודר של המגילה, תעתיק של שלושת המסמכים שבה ותרגומם, שורה מול שורה, מה שמאפשר לקוראים לחוש שהם מחזיקים בידיהם את המסמך המקורי, ולחוקרים – לבדוק את פתרונותיו של המהדיר ולבקר אותם. ההשקעה של ספריית דמברטון אוקס בספר (ובעיקר יחסית למחירו הנמוך) ראויה לציון מיוחד.

אף שמגילת בזל, שכל מסמכיה יחד מחזיקים שישים שורות בסך הכול, עומדת במרכז, הספר הוא הרבה יותר ממהדורה ביקורתית. מייקל מק'קורמיק, פרופסור להיסטוריה באוניברסיטת הרוורד, הוא חוקר מובהק של החברה, הכלכלה והתרבות בימי הביניים המוקדמים. בין השאר עסק בהרחבה בדרכי התקשורת ובמסחר באגן הים התיכון ובקשרי המזרח והמערב בעת ההיא. ספרו הגדול על המסחר והתקשורת בימי הביניים המוקדמים⁶ היה לציון דרך בחקר התקופה. הידע העצום של המחבר על התקופה יוצר את ההקשר לבחינת המגילה ומאיר את הטקסט שבה מזוויות רבות, ואילו הטקסט מצדו מוסיף על המחקר הקודם, מאשש נקודות שונות בו ותורם חידושים רבים. המידע העולה מן התעודה תורם להבנת עניינים היסטוריים, גאוגרפיים, ארכאולוגיים וכלכליים הנוגעים לתולדות ארץ-ישראל ולחקר הנצרות בה מכיוונים שונים, ובהם הסוציולוגיה של הדת – קבוצות אתניות, נזירות ונזירים, גברים ונשים – הארכיטקטורה והליטורגיה. זוהי דוגמה מאלפת לחקירה נקודתית (מיקרו-היסטוריה), שמאירה מחקר רחב יריעה (מקרו-היסטוריה), ושמוארת על ידו. המידע בתעודה מרחיב את בסיס הנתונים העומד לרשותנו לצורך דיון כלכלי וסוציולוגי במוסדות דת נוצריים בעת ההיא, והוא מואר על ידי השוואה עם הידוע על המוסדות הפרנקיים מכאן ועל הכנסיות בכיזנטיון ובמזרח מכאן. בקצרה, לפנינו מופת של מחקר.

לספר שלושה חלקים ובהם אחד-עשר פרקים. בחלק הראשון, 'כנסייה ים תיכונית בימי הביניים המוקדמים', מוצג בפירוט ובעזרת טבלאות מאירות עיניים המידע רב הפנים העולה מן התעודה; החלק השני, 'התעודות', עוסק במגילת בזל, שפתה, מונחיה, מקורותיה ומטרותיה; והחלק השלישי, 'טקסטים, תרגומים וקומנטר טקסטואלי', מביא את המהדורה החדשה של התעודה על שלושת הטקסטים הכלולים בה, על פי קריאתו ושחזורו של מק'קורמיק, בלוויית תרגום, הערות גאוגרפיות והיסטוריות וקומנטר טקסטואלי המפרט את ההכרעות שעשה המהדיר. באופן זה הן תהליך המחקר הן מסקנותיו של המחבר מוצגים לעיני הקוראים, היכולים להסכים, להתנגד או לבקר. הספר בנוי אפוא מן המעגל החיצוני, ההיסטורי, לפנימי, הטקסטואלי, אם כי מבנה הפוך היה מקל על הקורא להתמודד עם מסקנותיו של המחבר.

המהדורה החדשה כוללת שינויים חשובים לעומת המהדורה הקודמת והמוכרת, ורובם ככולם נראים לי משכנעים. מרשימות במיוחד ההצעות להשלמות במקום שהקלף נהרס או ניזוק, ושמהילים חסרות או מחוקות. דוגמה לקריאה חדשה לעומת המהדורה הקודמת נמצאת לנו בשורות 27-28 של התעודה,

M. McCormick, *Origins of the European Economy: Communication and Commerce, A.D. 300-900*, Cambridge 6 2001

שער מנזר
תאודוסיוס, סמוך
לבית-לחם (1999)
(צילום: נתי שוחט,
פלאש 90, באדיבות מכון
ירושלים לחקר ישראל)

עדיין לוקה בחסר, ושקשה לתרגם את המספרים לכוח קנייה. עם זה הוא מניח, בזהירות המתבקשת, כי התעודה מדברת בדינארי זהב, ועל סמך הנחה זו הוא משווה את הכנסות הפטריארך של ירושלים להכנסות של מוסדות דת אחרים ונושאי משרות אחרים, בניסיון לאמוד את כוח הקנייה שלהן (בעיקר בחיטה), לאחר שמפחיתים מהן את המס שהועלה לשלטונות המוסלמיים. מסקנתו היא שהפטריארך היה יכול לקיים רמת חיים דומה למדי לזו של נושאי משרה אחרים בתחומי הח'ליפות (למשל נושאי משרות בינוניים בעיראק באותה עת). עם זה אף שהפטריארך והכפופים לו לא היו שרויים בעוני מחפיר, הכנסותיהם נפלו מאלה של כנסיות בכיזנטיון ובמערב ומאלה של הפטריארכייה הירושלמית בשלהי העת העתיקה ובמיוחד בתקופת הזוהר של יוסטיניאנוס במאה השישית. על סמך נתונים אלה משער מק'קורמיק כי פנייה של הפטריארך לעזרתו הכספית של קרל הגדול היא שעמדה ביסוד מסעה של המשלחת המלכותית, והיא שהולידה את התעודה הנרונה על שלושת מסמכיה (עמ' 14).

המדווחות על מנזר תאודוסיוס הקדוש. בטקסט הפגום נאמר: In Monasterio sancti Theodosii, quod primum in illo erimo const[ructum est] monachi lxx. Basilius s[uper eos] במנזר תאודוסיוס הקדוש, הראשון שנבנה במדבר ההוא: 70 נזירים. בזיליוס [ממונה עליהם]. מק'קורמיק השלים: Basilius s[uper eos], כלומר בזיליוס ממונה עליהם, ואילו טובלר קרא: Basilius s[eputus ibi], כלומר בזיליוס קבור שם (עמ' 208, 221).⁷ על פי השוואה עם מקומות אחרים בטקסט, ששמותיהם של אבות בתי המנזרים נמסרים בהם בצורה דומה, קריאתו של מק'קורמיק סבירה יותר.

בחלקו הראשון של הספר מק'קורמיק משחזר, על פי נתוני הטקסט, את דמותה של כנסיית ארץ הקודש בראשית המאה התשיעית ובמידה רבה בורא את עולמה לעיני הקוראים. על פי הנתונים המובאים במסמך השלישי והאחרון של התעודה, המסכם את הוצאותיו של הפטריארך, ומתוך השוואה למוסדות בכיזנטיון ובארצות המזרח, המחבר מנסה תחילה לאמוד את מצבה הכלכלי של כנסיית ירושלים.⁸ הוא מודה שהבנתנו את מבנה המחירים בכיזנטיון ובח'ליפות

7 ראו: טובלר (לעיל, הערה 5), עמ' 80.

8 המסקנות באשר לערך ההכנסות של הפטריארך מבוססות בין השאר על עבודתו של ההיסטוריון הירושלמי אליהו אשתור. מק'קורמיק משבח את אשתור כמחבר היחיד שניסה לדון בקצרה בנתונים שמביאה התעודה, אלא שהנתונים השגויים במהדרה הישנה השליכו על ערך מסקנותיו. ראו: עמ' 6, הערה 3.

בהמשך נדונים בפירוט ובלוויית טבלאות מאירות עיניים הנתונים על מספרם של מוסדות הדת והמשרתים בהם בירושלים בפרט ובארץ הקודש בכלל. המסקנה החד-משמעית והלא-מפתיעה היא שימי הזוהר של כנסיות ארץ הקודש במאה השישית חלפו עברו, ושבראשית המאה התשיעית, בעת כתיבת המסמכים, הלך מצבן והתדרדר. מק'קורמיק אף מציג את ממדיה של הירידה במספר הבישופויות ובתי המנזרים, בגודל הקהילות ובמספר המאמינים הנוצרים בכלל. מארבעים הבישופויות שהיו במאה השישית מזכירה התעודה חמש או שש בישופויות בלבד (במסמך נזכרות חמש – ירושלים, טבריה, הר תבור, סבסטיה, נאפוליס – ויש להוסיף עליהן את לוד, שהתעודה אינה מזכירה). כמעט מחצית מאנשי הדת המתועדים חיו בירושלים. כשמוסיפים על אלה את שבעה-עשר אנשי הדת שבבית-לחם ואת נזירי מדבר יהודה הסמוך, מתברר כי ירושלים הייתה המרכז המובהק של החיים הנוצריים בארץ הקודש. מקומות נוספים שנסקרו בתעודה הם הגליל, השומרון וסיני. דומה כי השליחים עשו עבודה יסודית למדי, ועם זה ניכרים גם חסרים, ובעיקר קשה לדעת מה אבד במקומות שבהם הקלף פגום או מחוק. מק'קורמיק מעריך כי המידע על המוסדות האורתודוקסיים בירושלים המובא בתעודה מלא פחות או יותר, שכן המשלחת התעניינה באלה בלבד. מלבדם נזכרים רק הארמנים.⁹ אשר למנזרים, מן התעודה עולה כי רבים מהם נעלמו כליל, ואלה שנותרו קטנו מאוד בממדיהם. במדבר יהודה, ששם ערכו שליחי קרל הגדול סקר מקיף, נזכרים תשעה מנזרים בלבד, הד חלש לפריחה העצומה של המנזרים באזור זה בשלהי העת העתיקה.¹⁰ מספרם הכולל של נזירי המדבר ירד ל-380 בערך, ירידה דרמטית לעומת מספרם בשלהי העת העתיקה, המוערך בכ-2,200-3,000 נפש, כולל ארמיטים, נזירים מתבודדים. על פי סיכום משוער שמציע מק'קורמיק חיו בארץ הקודש מחוץ לירושלים 631 אנשי כנסייה מכל הסוגים (עמ' 34).

אף כי גובה ההכנסות של המוסדות וכוח הקנייה שלהם לא ירדו במידה שבה ירדו מספריהם ומספר אנשיהם, גם בתחום זה התמונה קודרת, והיא הולמת מסקנות של מחקרים קודמים בנושא.¹¹ מגמת הירידה לא הייתה נחלתה של כנסיית ארץ הקודש בלבד, אלא אפיינה את כל הכנסיות מרומא ועד הלוונט. מצבם העגום של המבנים אף הוא אפיין אזורים רבים מחוץ לארץ הקודש. אכן מגמת הירידה לא הייתה קבועה, ובמהלך המאות השביעית והשמינית היו גם כמה תקופות התאוששות, ואולם ככלל הקהילה הנוצרית בארץ הקודש קטנה והלכה כתוצאה מריחוקה של הארץ וניתוקה ממאגר עולי הרגל והנזירים בארצות שבעבר סיפקו לה את מתיישביה הנוצרים, וכתוצאה מדלדול הקהילות שבתחומי הח'ליפות בעקבות המרות דת לאסלאם. גם המרכז האימפריאלי בקונסטנטינופול לא היה יכול עוד

9 שורה 24 בתעודה, וראו דיון בעמ' 26, הערה 6.

10 המסקנות בעניין זה מבוססות במידה רבה על מחקריו של הירשפלד. ראו: 'ירשפלד, המדבר של העיר הקדושה: מנזרי מדבר יהודה בתקופה הביזאנטית, ירושלים תשס"ב; Y. Hirschfeld, 'List of the Byzantine Monasteries in the Judean Desert', G.C. Bottini, L. Di Segni & E. Alliata (eds.), *Christian Archaeology in the Holy Land: New Discoveries*, Jerusalem 1990, pp. 1-90

11 למשל מחקריהם של גיל ושל שיק. ראו: M. Gil, *A History of Palestine, 634-1099*², trans. E. Broido, Cambridge 1997; R. Schick, *The Christian Communities of Palestine from Byzantine to Islamic Rule: A Historical and Archaeological Study*, Princeton, NJ 1995. וראו לאחרונה: G. Avni, *The Byzantine-Islamic Transition in Palestine: An Archaeological Approach*, Oxford 2014

**מנזר מר־סבא
בראשית המאה
העשרים**
(אוסף וילנא, ארכיון
התצלומים, יד יצחק
ב־צבי)

לתמוך בכנסיות ארץ הקודש באותה מידה כבעבר, והמוסדות הנוצריים נאלצו להישען על הכנסות מבית, ואלה התמעטו והלכו. התפרצויות אלימות חיסלו מנזרים, וקהילות גדולות נטו להצטמצם ולהתכנס בתוך עצמן. בסיכומו של דבר הירידה בכל התחומים ברורה לחלוטין.

ניתוחו של מק'קורמיק מדגים היטב כיצד המידע הנמסר בתעודה שופך אור גם על מקומות אחרים ומהווה בסיס למה שאפשר להגדיר סוציולוגיה של החיים הדתיים בימי הביניים המוקדמים. לפיכך ככל שהתעודה חשובה למחקר ארץ-ישראלי, חשיבותה רבה גם לחקר התקופה בכלל. מסמכיה מבהירים נושאים כמו פיזור מרחבי של קהילות דתיות של גברים ונשים, מספרם היחסי של ארמיטים, מנזרים עירוניים לעומת כפריים ועוד. התעודה חשובה במיוחד לחקר נושאים השרויים עדיין במידה רבה באפלה, למשל נזירות הנשים. בזכות תעודה זו ידוע לנו שבראשית המאה התשיעית היו בכנסיית ארץ הקודש חמישה מנזרי נשים מתוך חמישים ואחד כנסיות ומנזרים, כלומר מנזרי הנשים היו כעשירית ממוסדות הדת. המשלחת תיעדה שישים ושמונה נזירות בירושלים וכן מנזר נשים בטבריה בלי לציין

את מספר הנזירות בו. מק'קורמיק מעריך שלאחר ההשלמות הנחוצות מספר הנזירות שהיו בארץ הקודש מגיע לתשעים, ולפי חישובו הן היו 12.6 אחוזים מכלל הנזירים הקונוביטים בארץ הקודש, נזירים החיים בקהילה בסמכות אב מנזר, ו-42.8 אחוז (כמעט מחצית!) מכלל הנזירים הקונוביטים בירושלים. כל מנזרי הנשים בארץ הקודש היו עירוניים, דבר שאפשר לייחס בין השאר – אך לא רק – לביטחון היחסי באזור העירוני. למעשה כמחצית מן המנזרים בכלל היו בערים או לידן, דבר שמשנה את התמונה המקובלת של נזירות ארץ-ישראל כתופעה מדברית בעיקרה. ההשוואה של נתונים אלה למידע הקיים על המערב מאלפת. על פי ההערכות בעת הכיבוש הנורמני היה מספר מנזרי הנשים באנגליה כחמישית מסך כל המנזרים, והוא ירד לעשירית בסוף אותה מאה. בצפון איטליה, מספר מנזרי הנשים בימי הביניים המוקדמים מוערך בכרבע מכלל מספר המנזרים וכך גם בביזנטיון (עמ' 63-64). השוואה של מספרי הנזירים מלמדת כי באופן כללי המנזרים הקרולינגיים במערב (עמ' 62) נטו להיות גדולים יותר מן המנזרים שבארץ הקודש ומאלה שהיו באימפריה הביזנטית. ואילו מהשוואה לכנסיית ליון באותה תקופה ניתן ללמוד כי מספר אנשי הדת בירושלים היה כמעט כפול מזה שבליון, ואילו שיעור הנשים היה דומה בשתי הכנסיות (עמ' 73-74).

רוב אבות בתי המנזרים והבישופים נזכרים בשמותיהם, אך לא כולם. מפתיע היעדר שמותיהם של פטריארך ירושלים ושל אב מנזר מר-סבא. מק'קורמיק מסביר זאת בכך ששמותיהם היו ידועים ולא היה צורך להזכרם, אך אפשר גם לשער שהשליחים התרשלו כאן. התעודה מציינת שלושים וחמישה ארמיטים בתאים בהר הזיתים. לדעת מק'קורמיק מספרם היה גדול יותר, אך מכיוון שלא נטו לשבת במקום אחד קשה היה לתעדם. מתועדים גם שלושה נזירי עמוד, שניים בבית-לחם ואחד בנאפוליס (שכס), תופעה שעוד הייתה קיימת בתקופה זו, ושבוודאי משכה את תשומת לבם של אנשי המשלחת. יש להניח שרוב הארמיטים באו לארץ הקודש כעולי רגל ונשארו בה, דבר העולה מציון השפות שבהן התפללו הארמיטים של הר הזיתים: שנים-עשר התפללו ביוונית, שבעה בסורית, חמישה בלטינית, חמישה בגאורגית, שניים בארמנית, אחד בערבית ועל אחד אין מידע (עמ' 57). דומה שהתיעוד מתייחס רק לארמנים ששרתו במנזרים אורתודוקסים ומתעלם מהאחרים, כפי שהוא מתעלם לגמרי מהיעקובינים (הסיריאנים) ומנוצרים לא-אורתודוקסים.

אף שמק'קורמיק מנסה להשליך מהמיון הלשוני של הארמיטים על אוכלוסיית אנשי הדת הנוצרים בכלל, נראה כי הדברים נותרים בסימן שאלה. עם זה אין ספק שמספרם הגדול של הנוצרים המערביים מעניין כשלעצמו: חמישים ושלושה נזירים ונזירות וחמישה ארמיטים דיברו לטינית, ובכנסיית הקבר היו שבע-עשרה נזירות 'מן האימפריה של האדון קרל'. מספרים אלה רכי השיבות במה שנוגע לקשרי המזרח והמערב בעת ההיא, והם מספקים הסבר נוסף להתעניינותו של קרל הגדול בארץ הקודש. ואכן במסגרת הבדיקה הכללית זוכים לרגש מיוחד שלושת המוסדות שהיה להם קשר עם המערב, ושכנראה נתמכו ישירות על ידי קרל הגדול.¹² הראשון הוא מנזר הנשים הנזכר בשורה 22: 'מנזר

12 מק'קורמיק מציין כי מספרם הגדול יחסית של המערביים גם שופך מעט אור על התהייה איך קרה שהמחלוקת על מעמדו של הבן (filioque) בשילוש הקדוש פרצה מביקורת יוונית על האני מאמין (הקְרֵדו) הפרנקי בטקס חג המולד בבית-לחם בשנת 807. ראו: עמ' 59.

נשים ובו 26 (נזירות). (מהן) 17 נזירות אלוהים מן האימפריה של האדון קרל המשרתות בקבר האדון; 1 ארמיטית מספרד'.¹³ מדובר אם כן במנזר מעורב מבחינה אתנית, שכן היו בו גם שמונה נזירות לא מן המערב. ייתכן שהמנזר שכן סמוך לכנסיית הקבר, אך ייתכן גם שהיה בהר הזיתים, אולי כהמשכו של אחד המנזרים שהוקמו שם בשלהי העת העתיקה, האחד בידי מלניה הקשישה והאחר בידי מלניה הצעירה. המוסד השני הוא המנזר של פטרוס ופאולוס הקדושים בהר הזיתים ובו שלושים וחמישה נזירים. על סמך הצלבת המידע עם מקורות אחרים משער מק'קורמיק כי מדובר במנזר חדש שקרל הגדול תמך בו, וכי בראשו עמד אב בית מנזר מגרמניה, אגילבלד (Egilbald), ששמו במזרח הומר לגאורגיוס. שמו אינו נזכר בתזכיר, כנראה משום שנעדר מהמקום בעת ביקורה של המשלחת (עמ' 79-81). הדברים מעניינים אך נשארים בגדר השערה מלומדת.

המוסד השלישי שנתמך בידי קרל הגדול הוא ככל הנראה אכסניה לעולי רגל מן המערב. האכסניה אינה נזכרת בתעודה במפורש, אבל בדיווח על כנסיית הקבר נאמר כי סגל הכנסייה מונה 150 איש 'מלבד שלוש האכסניות' (excepto opitales iii). המונח hospitalis, שבעת העתיקה היה מקובל לציון אדם הקשור באכסניה (hospitale), התייחס בתקופה הנדונה כאן למוסד עצמו, ולפיכך נראה כי כוונת הכותב לומר שסגל כנסיית הקבר מסתכם ב-150 איש מלבד סגל שלוש האכסניות. סביר להניח כי אחת האכסניות היא זו שבה התאכסן הנזיר הפרנקי ברנרדוס, שעלה לרגל למקומות הקדושים כנראה בשנת 867. וכך כתב:

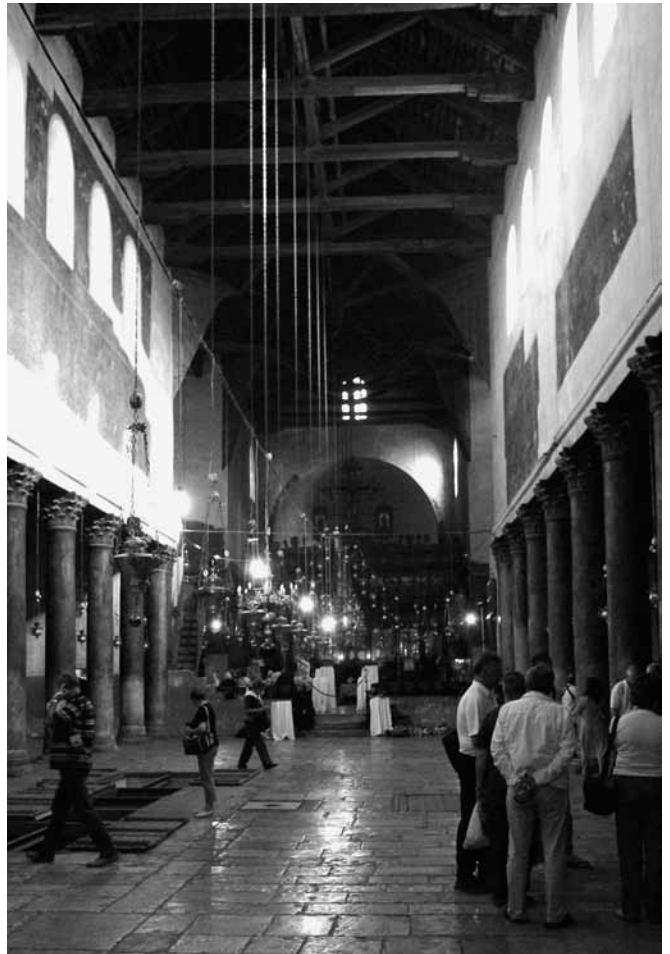

אזור המוריסטן ברובע הנוצרי בעיר העתיקה בירושלים בשטחו (2009). שכנה כנראה אכסניית עולי הרגל שנתמכה על ידי קרל הגדול (צילום: פליקס רובינשטיין)

ומאמאוס באנו אל העיר הקדושה ירושלים והתקבלנו באכסניה של האימפרטור המהולל עד מאוד קרל, שם מתארחים כל הבאים אל המקום הוא מתוך חסידות ומדברים בשפה הרומית. סמוכה אליה כנסייה לכבוד מרים הקדושה, ולה ביבליה מצוינת הודות לאימפרטור הנזכר, ותריסר בתים, שדות, כרמים וגן בעמק יהושפט. לפני האכסניה יש שוק, וכל העושה שם עסקים משלם לאחראי שתי מטבעות זהב [aureos] לשנה.¹⁴

מקובל להניח שהאכסניה הייתה ליד כנסיית מריה הלטינית, במקום כנסיית הגואל הגרמנית של היום. השערה זו נתמכת בסמיכות האזכור של האכסניה בתעודת בול לדיווח על כנסיית הקבר. יש לשים לב כי במסגרת הפעילות הפרנקית בירושלים לא הזכיר ברנרדוס את המנזר על הר הזיתים, ונראה כי זה פסק להתקיים לפני ביקורו או אוחד עם האכסניה בתוך העיר.

הפרק האחרון בחלק הראשון עוסק במונומנטים של ארץ הקודש. המידע בעניין זה שונה מתיאוריהם של עולי הרגל הן בסוגו הן במידת הדיוק שלו. בעוד עולי הרגל מסרו בעיקר מידע היסטורי, הגיוגרפי וליטורגי הקשור במונומנטים השונים, התעודה מדווחת על מידותיהם ועל מצבם. שוני זה נובע מן המטרה שלשמה נאסף המידע, דהיינו לא שמירת זיכרוןם של האתרים אלא דיווח לצרכים מעשיים. ארבעה מבנים מרכזיים נדונים בתעודה: כנסיית הקבר (באופן מפתיע לא נמסרות מידותיה של קפלת הקבר עצמה), כנסיית המולד בבית לחם, כנסיית ציון וכנסיית מריה החדשה, הנאה (Nea). לתשומת לב מיוחדת זוכים הגגות. המבנה היחיד שעומד היום פחות או יותר במצבו

פנים כנסיית המולד בבית לחם (2009). הכנסייה, שנבנתה מחדש במאה השישית, נותרה על כנה ללא שינויים משמעותיים עד ימינו ובה ביקרו שליחיו של קרל הגדול (צילום: ברטולד רונר)

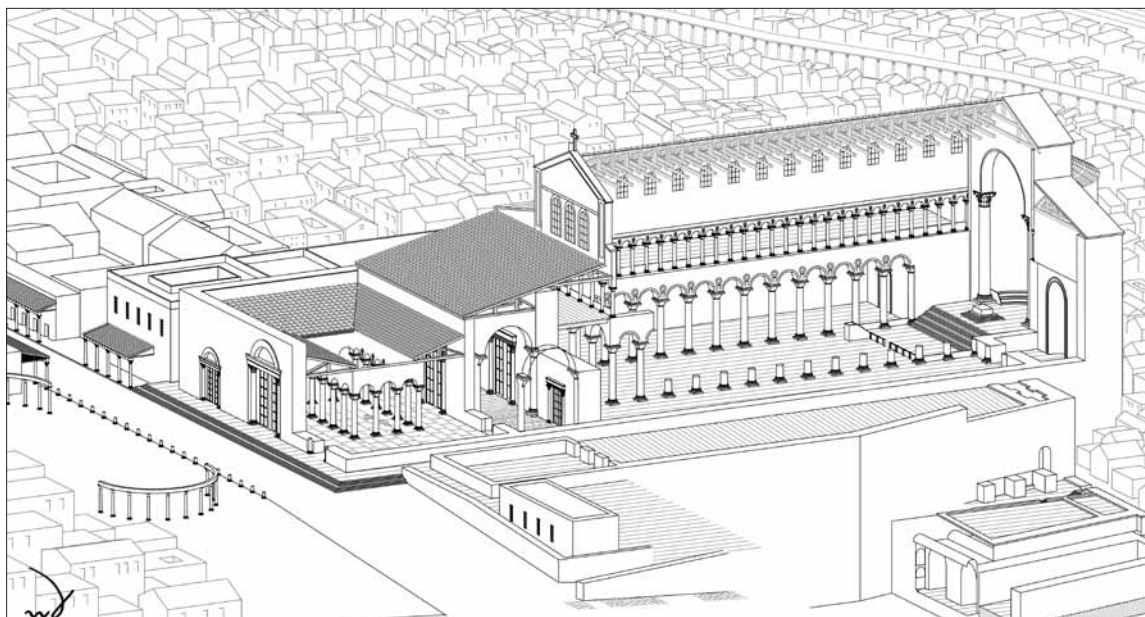
אז (בראשית המאה התשיעית) הוא כנסיית המולד בבית לחם, ועל פיו אפשר לאמת את הנתונים שמוסרת התעודה. מידות הטרנספט (בית הרוחב), הספינה (אולם התווך) והחזית של כנסיית המולד מלמדות שהתעודה מוסרת מידות מדויקות (עם סטייה של פחות מאחוז אחד). גם שאר הבדיקות, אל מול שחזורים ונתונים ארכאולוגיים, מצייגות תוצאה דומה. המודדים השתמשו בסרגל הביזנטי, אך

J. Ackermann, *Das 'Itinerarium Bernardi Monachi': Edition - Übersetzung - Kommentar*, Hannover 2010, 14
 J. Wilkinson, *Jerusalem Pilgrims before the Crusades*², עמ' 91; ראו גם: pp. 120-121; טובלר (לעיל, הערה 5), עמ' 91; ראו גם: Warminster 2002, p. 316

המונחים שלהם היו מערביים.¹⁵ פענוח התעודה ומחקר דקדקני של נתונים מאפשרים אפוא לשחזר את המידות המדויקות של מבנים חשובים בשלהי העת העתיקה, כפי שעדיין ניתן היה למדוד אותם בראשית המאה התשיעית (עמ' 97, 114). כמו כן הם מחלישים את המוסכמה הרווחת בדבר חוסר תשומת הלב לכישורים מתמטיים בקרב אנשי התקופה.

המידות של כנסיית ציון הנמסרות בתעודה תומכות בשחזור של היינריך רנרד ולא בזה של לואי איג ונסן ופליקס מארי אבל (עמ' 102-103). כנסיית הנאה, 'שרעש אדמה החריב ושיקע באדמה', הייתה חרבה בעיקרה בעת הביקור, כך שהמשלחת לא יכלה למדוד את הגג שלה. עם זה עדיין היו בה שנים־עשר אנשי כנסייה, כלומר למרות ההרס היא לא ננטשה לחלוטין. מידותיה הנמסרות בתעודה מעידות על גודלה יוצא הדופן, מאששות את עדותו של פרוקופיוס על גודלה של הכנסייה, ומבהירות את ההערכות שנעשו על פי החפירות (עמ' 105-111). אשר לכנסיית הקבר, המידות הנמסרות בתעודה נראות סבירות ביחס לנתונים בשטח. מדידות מדויקות אלה, וכך אף הנתונים המספריים על סגל הכנסיות והמגזרים, מלמדים על מטרותיה של המשלחת: איסוף מידע לצורך חישוב הסיוע שיושיט השליט לארץ הקודש הנוצרית על מנת שמוסדותיה יוכלו להמשיך לתפקד. עצם העניין בגגות מעיד על כך, ומאששים זאת אופי המידע, הדיוק והדגש על מידות ומספרים. על סמך תעודות מחצרו של קרל הגדול מציע מק'קורמיק כי הנתונים הללו אכן הוצגו לפני השליט בוועידה מלכותית שנערכה באאכן (Aachen) באוקטובר 810, ושדנו בה במשלוח כספים לשיקום כנסיות ירושלים.

שחזור של כנסיית הנאה, שנבנתה על ידי הקיסר יוסטיניאנוס במאה השישית (שרטוט: ענה ימים; באדיבות אורן גוטפלד)

15 המידה שבה משתמשת התעודה היא dexter, המובא תמיד בריבים, dexteri. הדקסטר הקרולינגי היה 1.48 מ'. על סמך השוואת המידות של כנסיית המולד בתעודה למידותיה בשטח הגיע מק'קורמיק למסקנה שהמודדים השתמשו בסרגל מידה ביוזנטי, שמידותיו 1.5615 מ'. ראו: עמ' 101-102.

חלקו השני של הספר מספר את סיפורה של מגילת בזל. המגילה נתגלתה באמצע המאה התשע-עשרה בכריכת ספר שהגיע לספרייה כנראה מאחד המנזרים בסביבה. היא הוהדרה תחילה בידי האפיגרף הנודע ג'ובני בטיסטה דה רוסי וכעבור שנים ספורות בידי טיטוס טובלר. טובלר ערך בתעודה תיקונים רבים כדי להתאים את הלטינית שלה למוסכמות הכתיבה בלשון זו במאה התשע-עשרה, ובין השאר המיר את כל שמות המקומות לצורתם הקלסית. עם זה הוא צירף לספרו תעתיק דיפלומטי של התעודה, שהכין הספרן של הספרייה לודוויג זיבר (Sieber), וכך יכלו המעוניינים בדבר להשוות את המהדורה למקור ולבקר את הכרעות המהדיר. אלא שאוגוסט מולינייה, שכעבור שנים אחדות הוציא לאור את אותה מהדורה בשמו של טובלר ובשמו שלו, השמיט את התעתיק הדיפלומטי והדפיס רק את המהדורה ה'מתוקנת' של טובלר, וזו הפכה להיות המהדורה המקובלת והמצוטטת עד היום.¹⁶

בתעודה שישים שורות טקסט, אך שתים-עשרה מהן אבדו בשל נזק שנגרם לקלף. טקסט רב אבד גם בשולי הקלף, אם משום שנקרע אם משום שפָּהה. הטקסט כתוב בכתב יד קרולינגי נאה האופייני, על פי חוות דעתו המלומדת של ברנרד בישוף, לאזור הריינוס העליון. בישוף מתארך את המגילה לרבע השני של המאה התשיעית, ולפיכך מדובר בהעתק מאוחר מעט מן המקור. על פי הסממנים הלקסיקליים ברור שאותו אדם כתב את שלושת הדו"חות המקוריים ושהוא (או היא) דיבר (או דיברה) לטינית פופולרית מאוחרת שהייתה למעשה פרוטורומאנית. הנוסח, המינוח, שמות התפקידים, הכתיב ושאר אמצעי הייצוג הגרפי של השפה (האורתוגרפיה) תואמים את המקובל בחצר הקרולינגית. מבעד לשפה הרשמית מבצבצת השפה החיה הלטינית הפופולרית המאוחרת. המעתיקים אמנם תיקנו וולגריזמים ברורים באיות אך הותירו מילים ותחביר פרוטורומאניים, כגון *Spania* במקום *Hispania* או *sancto Legontio* במקום *sancto Leontio*, וכן *ospitales* במקום *hospitales*. מבחינת שפת הדיבור בירושלים – שבה, יש להניח, נתחברה התעודה – מדובר ברגע של שינוי לינגוויסטי רב משמעות, כאשר שפות הדיבור של הנוצרים המקומיים, בעיקר הסורית הנוצרית, החלו לפנות מקום לערבית. כך נמצאים בתעודה מונחים יווניים (*fragelites, synkellos*) לצד ערביים (*alcuba*). שימושים לשוניים מסוימים מעידים על קשר לחצר הפרנקית בתחילת המאה התשיעית, למשל המונח *canonici* – קטגוריה של משרתים בקודש שמקורה בקתדרלה הפרנקית, ושמציינת אנשי כהונה שחיים בקהילה וממלאים תפקידים ליטורגיים אך לא במסגרת נזירית.

תעורת בזל שייכת לסוג התעודות המלכותיות הידועות כקפיטולריה (*capitularia*), ושכולן קשורות בדרך זו או אחרת בפגישות ובהחלטות של השליט. אין להניח, סבור מק'קורמיק, שמוסד אחר מלבד החצר האימפריאלית בין 800 ל-814 היה מעוניין או מסוגל לארגן סקר מנהלי מעין זה. התעודה מתוארכת לתקופה האחרונה, האימפריאלית, של שלטונו של קרל הגדול, שתוארה כתקופת כישלון, התפרקות וקיפאון, אך ספק אם תיאור זה מדויק. שלל יזמות ורפורמות נבעו מן החצר האימפריאלית בעשור האחרון לשלטונו של קרל הגדול – יזמות לתקן, למנות, לאסוף ולתעד מוסדות, הכנסות

16 ראו לעיל, הערה 5.

ושמות. תעודת בול מתיישבת יפה עם החלטות שונות של השלטון, למשל ההחלטה באספת ניימכן (Nijmegen) בשנת 806 שהשליחים המלכותיים (missi dominici) בכל אזור יכינו רשימת מצאי (breve) של הנכסים ומצבם ויביאו אותה לחצר. רק מעט שרד מן היזמות הללו, שאליהן מצטרפת התעודה שלנו. שפתה של התעודה מעידה על קשר עם סביבתו של אדאלארד (Adalhard), בן דודו של קרל, שהיה פעיל במפעלי הסקר והתייעוד הללו, ולמק'קורמיק אין ספק שהיא נובעת מאותה סביבה ומאותם מניעים. 'הדחף של המלך הגדול למדוד, לספור ולתחום את הפרסונל, המספרים, המשאבים והצרכים של כנסייה חשוכה אינו מוגבל למסמך הזה [...] אך מרתקת העובדה שאותו דחף לספור ולסבסד הופעל גם אלפי קילומטרים מעבר לים, בלב האימפריה העבאסית' (עמ' 185). יש בכך כדי לאשש את דבריו של איינהרד, הביוגרף של קרל הגדול, שכתב בספרו 'חיי קרל הגדול':

הוא תמך בעניים במסירות רבה ותרם להם בנדיבות (תופעה) המכונה בפי היוונים צדקה), וכן דאג שהדבר ייעשה לא רק במולדתו ובממלכתו, אלא גם מעבר לים – בסוריה, במצרים ובאפריקה, בירושלים, באלכסנדריה ובקרתגו. הוא נהג לשלוח כסף לכל מקום ששמע שהנוצרים חיים בו בעוני, שכן ריחם עליהם בשל סבלם; מסיבה זו גם השתדל מאוד ליצור קשרי ידידות עם מלכים מעבר לים, כדי שתבוא לנוצרים החיים בשלטונם רוחה והקלה כלשהי.¹⁷

מתיארוך התעודה על ידי בישוף לרבע השני של המאה התשיעית עולה שאזכור הנזירות 'מן האימפריה של הארון קרל' אכן מתייחס לקרל הגדול, ושהמקור הוא מן השנים 801-814, כלומר בין ההכתרה האימפריאלית למותו. על סמך מקורות אחרים מן התקופה מגיע מק'קורמיק לתאריך מדויק יותר ואף מנסה לזהות את חברי המשלחת, משרתיו הנאמנים של קרל הגדול. מסקנתו

היא שבעקבות בקשה לסיוע, ובמסגרת הפעילות הדיפלומטית מול הארון אלרשיד, שלח קרל הגדול מזרחה משלחת מלכותית (שלפחות אחד מאנשיה היה כנראה מהחוג המקורב אליו ביותר), ותוצאות הברורים שערכה הוצגו לפני קרל ויועציו כדי שיוכלו להעריך את הסיוע הנחוץ לכלכלת אנשי הכנסייה ולשיקום המבנים. קשה לדעת אם העזרה המבוקשת ניתנה בסופו של דבר. פטריארכים מאחרים יותר של ירושלים הוסיפו לבקש סיוע מהפרנקים, ואולי יש בכך עדות שהם התבססו על התקדים של קרל הגדול. העתקת המסמך בפרנקיה ברבע השני של המאה התשיעית במתכונת של תעודה מנהלית מעידה אולי על השימוש שעשו בה גם יורשיו של קרל הגדול, לשם אותן מטרות שהיו לתעודה המקורית, כלומר כדי להעריך את הסיוע הנדרש לכנסיות ארץ הקודש, אלא שדברים אלה נותרים בגדר השערה.

מה שמתברר מעל לכל ספק מדיונו של מק'קורמיק הוא שקשריו של קרל הגדול עם המזרח היו אמיצים הרבה יותר מן הירוע עד כה. קשרים אלה מתבארים על רקע מקומן של הביבליה ושל ארץ הקודש בתרבות הקרולינגית. אאכן, מקום ארמונו של קרל הגדול, כונתה ירושלים החדשה, וקרל כונה דוד החדש או שלמה החדש. על מטבע כסף שנטבע בשלהי ימי שלטונו של קרל הגדול (בין

מטבע מעוטר בדיוקן קרל הגדול שהוטבע בעיר פרנקפורט בראשית המאה התשיעית (אוסף המטבעות, הספרייה הלאומית הצרפתית, פריז)

17 איינהרד, חיי קרל הגדול, 27 (תרגום, מבוא והערות 'חן, רעננה תשס"ה, עמ' 68). וראו שם גם את מאמרו של 'חן, קרל הגדול וארץ הקודש', עמ' 79-91.

הקתדרלה המלכותית
באאכן, שבנייתה
החלה על ידי קרל
הגדול, ושבה נקבר.
גלויה משנת 1900
לערך
(באדיבות ספריית הקונגרס,
ושינגטון)

806 ל-812) מוצגת הקפלה המלכותית באאכן כך שמהדהד בה המופת הרוחני שלה – כנסיית הקבר בירושלים. בהקשר זה ניתן אולי לשער כי לממדי הכנסיות הייתה לא רק חשיבות מעשית אלא גם משמעות סמלית, שהרי ידוע כי מגמת ההעתקה של כנסיית הקבר במידת דמיון זו או אחרת כבר הייתה קיימת בעולם הנוצרי בתקופה זו.¹⁸ משמעות סמלית הייתה גם לעצם המדידה, על פי דוגמאות מקראיות מקודשות.¹⁹ מק'קורמיק מתעניין בהיבטים אלה פחות מאשר בנתונים המעשיים שסיפק ביקור המשלחת ובתוצאותיו האפשריות של ביקור זה, ודומה כי לא מיצה כיוון חקירה זה.

מה נותר לומר אחרי מסע כזה בעקבות תעודה אחת? ספרו של מק'קורמיק הוא דוגמה מרהיבה למחקר ממוקד הנשען על ידע עצום ועל תוצאות של שנות עבודה רבות. המידע שהוא מחלץ מן התעודה והדרך שבה הוא מצליח למקם מידע זה ולהאיר אותו מזוויות רבות ושונות מעוררים השתאות.

18 הנושא זוכה לאחרונה למחקר מקיף. ראו למשל: ב' קוחנל, 'ארץ הקודש מעבר לים', י' חן וא' שגריד (עורכים), לראות ולגעת: עליה לרגל ומקומות קדושים ביהדות, בנצרות ובאסלאם, רעננה תשע"א, עמ' 249-266.

19 למשל יחזקאל מ; זכריה ב, ה-ו; חזון יוחנן יא, א-ב. אדומנן מאיונה, בספרו על המקומות הקדושים שנכתב בשנות השמונים של המאה השביעית, שיבח את הנוסע ארקולף על המדידה המדויקת של כנסיית הקבר. ראו: *Adamnan's De Locis Sanctis*, I, 2 (ed. D. Meehan [Scriptores Latini Hiberniae, 3], Dublin 1958, pp. 42-47); Adamnanus, *De Z. Shalev*, 'Christian: *locis sanctis libri tres*, I, 2 (ed. L. Bieler [CCSL, 175], Turnhout 1965, pp. 186-189) *Pilgrimage and Ritual Measurement in Jerusalem*, *Micrologus*, 19 (2011), pp. 131-150

בעצם הרושם העולה מן הספר הוא שהמחבר עצמו אחוז התפעלות מן האוצרות שמצא בתעודה הקצרה הזאת, ושקשה לו להניח לה בטרם ישכנע את קוראיו בייחודה ובעולם שהיא מגלה. ואמנם לאחר שפרם ותפר אותה מחדש, לאחר שקילף את כל שכבותיה, נראית התעודה מובנת הרבה יותר, ושני העולמות – זה שהיא מתארת וזה שאליו נשלחה – מוכרים יותר. הם נראים מוכרים עד כדי כך שאנו כמעט יכולים לדמיין את הרגע שבו קרא קרל הגדול לשנים מאנשי אמונו, שכבר עשו בשבילו שליחויות קודמות, והטיל עליהם את המשימה הקשה לצאת למזרח ולכרר את הפרטים הנחוצים על מנת שאפשר יהיה לקבוע את גובה התמיכה שיתן האימפרטור לארץ הקודש היקרה והרחוקה. כדי שיוכלו לעמוד במשימה הם קיבלו מטלות מדויקות, ומילאו אותן לפרטיהן. בלשונו של מק'קורמיק: 'נמצאת לנו כאן אחת העדויות המרשימות ביותר שיימצאו אי פעם לבחינת הממשל המלכותי הקרולינגי בפעולתו' (עמ' 154).

משהוארה באור שזרה עליה מק'קורמיק מצטיירות עתה מבעד לשורות הדיווח היבש של התעודה – שנכתבה בשפה טכנית יעילה, לא נרגשת בעליל וכמעט נעדרת שמות תואר – תמונת ארץ הקודש הנוצרית ותמונת החיים הנוצריים בה לאחר 170 שנה של שלטון מוסלמי. מצבה הכלכלי של כנסיית ירושלים, מתברר, לא היה מזהיר, אך גם לא נואש. המבנים הגדולים, ובראשם כנסיית הקבר, כנסיית בית-לחם, ציון וכנסיית הנאה, תפקדו, אף כי הנאה, המפוארת מכולם, כמעט חרבה לגמרי ברעידת אדמה ולא היה בידי הכנסייה המקומית לשקמה. גם המבנים האחרים ניזוקו, והגגות היו רעועים – אפשר כמעט לדמיין את הגשם הדולף על ראשי המתפללים ואת הציפורים המקננות. עזרתו של שליט המערב נדרשה אפוא בדחיפות. אנשי המשלחת מטעמו מדרו, ספרו, ראינו ותיעדו כל פרט. המראות, הראיונות והמדידות נוסחו בשפה מדויקת ככל האפשר, והשליחים מיהרו לצאת לדרך חזרה, ומה שלא רשמו השלימו בעל-פה. סיכום מלאכתם נכתב בתעודה, וזו הועתקה כעבור ימות דור למען שליט אחר בשושלת. שתיים-עשרה מאות מאוחר יותר ישב בעולם החדש היסטוריון ברוך כישרון ורב ידע, ובכלי המחקר המשוכללים שלו הפיח חיים בקלף וחילץ מהמילים היבשות מידע רב ככל הניתן; הוא תרגם אותו למונחים מודרניים, והציע השלמות במקומות שבהם התרשלו מעט אנשי המשלחת, או במקומות שהקלף נהרס או ניזוק בהם, ושהמילים חסרות או מחוקות; ולבסוף הסיק מסקנות והשווה לידוע על כנסיות אחרות בבזונטיון ובמערב. עתה, משעומדת התעודה במהדורתה החדשה על הסכריה ופירושה לעיני החוקרים, אפשר יהיה גם לבדוק את הערכותיו ומסקנותיו של מק'קורמיק ואף להתווכח עמן, ואולם אי אפשר להפריז בתרומת ספרו לחקר ארץ-ישראל ולחקר העולם הנוצרי בתקופה זו.

לפני שנים אחדות פרסמתי תרגום של תעודה זו על שלושת מסמכיה על פי המהדורה הישנה שהייתה מקובלת אז במחקר, זו של טובלר.²⁰ עתה אני מביאה תרגום חדש של התעודה, על פי מהדורתו של מק'קורמיק.²¹

20 א' לימור, 'ארץ הקודש הנוצרית בימיו של קרל הגדול', זמנים, 89 (2005), עמ' 78-83.
21 תרגום זה עתיד להיכלל בספרי הנמצא בהכנה: מסעות ארץ הקודש: תיאורי מסע נוצריים בימי הביניים המוקדמים.

תזכיר על הכנסיות והמנזרים בירושלים ובארץ הקודש

Breve commemoratorii de illis casis Dei
(Öffentliche Bibliothek der Universität Basel, N I 2, Bll. 12 u. 13)¹

- 1 סוגריים מרובעים | מציינים לקונות בטקסט או השלמות של המהדיר במקומות שהטקסט חסר או פגום; סוגריים עגולים ( ) מציינים תוספות של המתרגמת. ואלו הקיצורים המשמשים להלן בהערות לתעודה:
- איסט R. Aist, *The Christian Topography of Early Islamic Jerusalem: The Evidence of Willibald of Eichstätt (700–787 CE)*, Turnhout 2009
- אקרמן J. Ackermann, *Das 'Itinerarium Bernardi Monachi': Edition – Übersetzung – Kommentar*, Hannover 2010
- ביכרשטיין ובלרהורן K. Bieberstein & H. Bloedhorn, *Jerusalem: Grundzüge der Baugeschichte vom Chalkolithikum bis zur Frühzeit der osmanischen Herrschaft, I–III.*, Wiesbaden 1994
- הירשפלד י' הירשפלד, המדבר של העיר הקדושה: מנזרי מדבר יהודה בתקופה הביזאנטית, ירושלים תשס"ב
- וילקינסון J. Wilkinson, *Jerusalem Pilgrims before the Crusades*², Warminster 2002
- טובלר T. Tobler, *Descriptiones Terrae Sanctae*, Leipzig 1874; reprint Hildesheim 1974
- לימור א' לימור, מסעות ארץ הקודש: עולי רגל נוצרים בשלהי העת העתיקה: תיאורי מסע לטיניים, ירושלים תשנ"ה
- מיליק, אפיגרפיה J.T. Milik, 'Notes d'épigraphie et de topographie palestiniennes', *RB*, 66 (1959), pp. 550–575
- מיליק, ירושלים J.T. Milik, 'Notes d'épigraphie et de topographie palestiniennes, IX: Sanctuaires chrétiens de Jérusalem à l'époque arabe (VIIe–Xe s.)', *RB*, 67 (1960), pp. 354–367, 550–591
- מיליק, טופוגרפיה J.T. Milik, 'La topographie de Jérusalem vers la fin de l'époque byzantine' *Mélanges de l'Université Saint-Joseph*, 37 (1960–1961), pp. 125–189
- מק'קורמיק M. McCormick, *Charlemagne's Survey of the Holy Land: Wealth, Personnel, and Buildings of a Mediterranean Church between Antiquity and the Middle Ages*, with a critical edition and translation of the original text, Washington, D.C. 2011
- פטריך י' פטריך, נזירות מדבר יהודה בתקופה הביזאנטית: מפעלם של סבאס ותלמידיו, ירושלים תשנ"ה
- צפרייר, די סגני וגרין Y. Tsafir, L. Di Segni & J. Green, *Tabula Imperii Romani: Maps and Gazetteer*, Jerusalem 1994

מסמך 1

תזכיר על מצאי² בתי האלוהים והמנזרים אשר בעיר הקדושה ירושלים ובסביבתה, ועל הבישופים והפרסביטרים, הדיאקונים והנזירים וכל אנשי הכהונה המשרתים את אלוהים במקומות הקדושים הללו ובמנזרי הנשים.³

ראשית, בקבר הקדוש של האדון: 9 פרסביטרים; 14 דיאקונים; 6 סובדיאקונים; 23 כמרים קנוניקים;⁴ 13 שומרים שהם קוראים פרגולאים;⁵ 41 נזירים; 12 אלה ההולכים לפני הפטריארך עם נרות; 17 משרתי הפטריארך; 2 ממונים;⁶ 2 חשבונאים;⁷ 2 לבלרים; שומרים, המשגיחים בהתמדה על קבר האדון, 2 פרסביטרים; 1 בקלבריה הקדושה; 2 ליד גביע האדון; 1 ליד הצלב הקדוש והסודר,⁸ 1 דיאקון; 1 סינקלוס⁹ שתחת הפטריארך אחראי לכול; 2 מחסנאים; 1 אוצר; 1 שומר המעיינות; 9 שוערים. בסך הכול הם 150, מלבד 3 האכסניות.¹⁰

בציון הקדושה: 17 פרסביטרים וכמרים מלבד 2 נזירות אלוהים ארמיטיות.¹¹

בפטרוס הקדוש, במקום שבו בכה המהולל ההוא: 5 פרסביטרים וכמרים.¹²

בפרטריום: 5.¹³

במריה הקדושה החדשה, אשר בנה האימפרטור יוסטיניאנוס: 12.¹⁴

2 Breve commemoratorii – בעקבות התרגום האנגלי של מק'קורמיק (an inventory memorandum), המשקף את האופן שבו שני המונחים בנפרד שימשו בהקשר המנהלי בחצרו של קרל הגדול ובסביבתה, ובמיוחד במצאי העיר ורדן, ששם הצירוף מופיע כמו כאן. ראו: מק'קורמיק, עמ' 218. אפשרות תרגום אחרת: סיכום הדו"ח על אודות בתי האלוהים וכו', מוצעת אף היא שם.

3 monasteria puellarum – הגדרה מקובלת בימי הביניים המוקדמים למנזרי נשים, במיוחד בגליה.

4 clerici canonici

5 fragelites – אנשי שוט.

6 praepositi – מונח בעל משמעות רחבה, מראש קהילה דתית ועד הממונה על עסקי הכנסייה. על פי מיקומם ברשימה נראה כי מדובר בממונים על העסקים.

7 computarii

8 הוא הסודר (sudarium) אשר היה על ראשו של ישו בקברו. ראו: יוחנן כ, ז. הסודר נזכר בחיבורו של אדומנן מאיונה. ראו: 52–55 (ed. D. Meehan [Scriptores Latini Hiberniae, 3], Dublin 1958, pp. 52–55); Adamnan's *De Locis Sanctis*, I, 9 (ed. L. Bieler [CCSL, 175], Turnhout 1965, pp. 192–194); Adamnanus, *De locis sanctis libri tres*, I, 9 (ed. L. Bieler [CCSL, 175], Turnhout 1965, pp. 192–194). 'מעשה הסודר', נ' אריה-ספיר ואחיים (עורכים), אסיף ליסיף: ספר יובל לכבוד עלי יסיף (בדפוס).

9 syncellus – בן לוויה, איש אָמוֹן.

10 ospitales – הכוונה כנראה לסגל האכסניות בירושלים, סגל שהרשימה איננה מונה. אחת האכסניות הוקמה בידי קרל הגדול. ראו תיאורו של ברנרד הנזיר: אקרמן, עמ' 120; טובלר, עמ' 91. על כנסיית הקבר הקדוש ראו: וילקינסון, עמ' 361–368; לימור, עמ' 88. הערה 206 ולהלן, הערה 79.

11 inclusas – מסתגרות. המונח inclusus, inclusus מופיע בטקסט פעמים רבות, ובעקבות מק'קורמיק תורגם תמיד ארמיט, ארמיטים. על כנסיית ציון ראו: לימור, עמ' 94, הערה 239; וילקינסון, עמ' 351–353; איסט, עמ' 135–148. וראו להלן, הערה 80.

12 כנסיית פטרוס הקדוש היא בית כייפא. ראו: לימור, עמ' 182–183, הערה 54; וילקינסון, עמ' 291.

13 על הפרטריום ראו: לימור, עמ' 183, הערה 55; וילקינסון, עמ' 339; ביברשטיין ובלדהורן, ג, עמ' 394–396.

14 Sancta Maria Nova, היא כנסיית הָנְאָה (Nea). ראו: לימור, עמ' 234, הערה 123; וילקינסון, עמ' 332. וראו להלן, הערה 73.

- בטתלאה (Tathelea) הקדושה: 15.1
 בגאורגיוס הקדוש: 16.2
 במריה הקדושה, במקום שבו נולדה, בפרובטיקה: 5; 25 נזירות אלוהים ארמיטיות. 17
 בסטפנוס הקדוש, במקום שבו נקבר: 2 כמרים, 15 מצורעים. 18
 בעמק יהושפט, בכפר¹⁹ הנקרא גת שמנים, במקום שבו נקברה מרים הקדושה, במקום שבו קברה הנערץ: 13 פרסביטרים וכמרים, 6 נזירים, 15 נזירות אלוהים ובהן ארמיטיות ואלה המשרתות שם. 20
 בלאונטיוס הקדוש: פרסביטר 21.1
 ביעקב הקדוש: 22.1
 בארבעים הקדושים: 23.3
 בכריסטופורוס הקדוש: 24.1
 באקווילנה הקדושה: 25.1
 בקיריקוס הקדוש: 26.1
 בסטפנוס הקדוש: 27.3
 15 כנראה sanctus Thalelaeus, שיוסטיניאנוס שיקם את המנזר שלו. ראו: Procopius, *Buildings*, 5. 9. 1 (trans. H.B. Dewing [LCL], Cambridge, MA 1940, p. 357). ראו: וילקינסון, עמ' 353; מיליק, ירושלים, עמ' 360-361, מס' 9; ביברשטיין ובלדהורן, ג, עמ' 422.
 16 על גאורגיוס הקדוש ראו: וילקינסון, עמ' 304; מיליק, ירושלים, עמ' 567-568, מס' 47; הנ"ל, טופוגרפיה, עמ' 138-141.
 17 על הפרובטיקה, בית מרים, ראו: לימור, עמ' 184, הערה 60; וילקינסון, עמ' 346-348; איסט, עמ' 150-154; ה' גבע, 'ירושלים: כנסיית מרים הקדושה (של הפרובטיקה)', אהא"ח, ב, עמ' 706, 710-711.
 18 על סטפנוס הקדוש ראו: לימור, עמ' 183-184, הערה 58; וילקינסון, עמ' 318.
 19 villa, על פי תרגום הוולגטה למתי כו, לו.
 20 בנת שמנים מזכירה התעודה רק את כנסיית קבר מרים. ראו: לימור, עמ' 102, הערות 271, 273; עמ' 185, הערה 64; וילקינסון, עמ' 305-306; איסט, עמ' 174-190.
 21 לאונטיוס (Legontius) הקדוש – ברנרד הנזיר ציין כנסייה ללאונטיוס הקדוש בעמק יהושפט. ראו: אקרמן, עמ' 122-123; טובלר, עמ' 94; מיליק, ירושלים, עמ' 560, מס' 29; וילקינסון, עמ' 306.
 22 יעקב הקדוש – הכוונה כנראה לקבר זכריה ובני חזיר בעמק יהושפט. ראו: לימור, עמ' 184-185, הערה 61; וילקינסון, עמ' 312-313.
 23 במקור: in sancto Quaranta. מדובר כנראה באי הבנה של המעתיק, שהבין 'קוארנטה' כשם פרטי. הכוונה לארבעים המרטרדים של סבסטיה. ראו: מיליק, ירושלים, עמ' 560-561, מס' 30-31; מיליק סבר ששלושת המקומות – ארבעים הקדושים, כריסטופורוס הקדוש ואקווילנה הקדושה – היו בעמק יהושפט. וילקינסון קיבל הנחה זו, ואילו ביברשטיין ובלדהורן דחו אותה. ראו: וילקינסון, עמ' 313; ביברשטיין ובלדהורן, ג, עמ' 407, 416.
 24 כריסטופורוס (Christoforus) הקדוש – המקום נזכר רק בתעודה זו. ראו ההערה הקודמת.
 25 אקווילנה (Aquilena) הקדושה – המקום נזכר רק בתעודה זו. ראו לעיל, הערה 23.
 26 קיריקוס (Quiricus) הקדוש – על זיהויים אפשריים ראו: וילקינסון, עמ' 318; ביברשטיין ובלדהורן, ג, עמ' 408-409; מיליק, טופוגרפיה, עמ' 167-169.
 27 סטפנוס הקדוש – הכוונה אולי למנזר מלניה על הר הזיתים, ששם היו שרידים של סטפנוס הקדוש. ראו: וילקינסון, עמ' 318; מיליק, ירושלים, עמ' 558-559, מס' 26. לדעת ביברשטיין ובלדהורן מדובר בכנסייה בעמק יהושפט. ראו: ביברשטיין ובלדהורן, ג, עמ' 420. אפשרות אחרת היא שמדובר בכנסייה לזכר סטפנוס באזור הר ציון, שהוזכר ברנרד הנזיר. ראו: אקרמן, עמ' 122; טובלר, עמ' 93. אלא שהדבר אינו מתאים למסלול הדיווח.

בדומטיוס הקדוש: 28.1

ביוחנן הקדוש, במקום שבו נולד: 29.2

בתאודורוס הקדוש: 30.2

בסרגיוס הקדוש: 31.1

בקוסמס ודמיאנוס הקדושים, במקום שבו נולדו: 3, ובמקום שבו ריפאו: פרסביטר 32.1

בהר הזיתים הקדוש שלוש כנסיות: אחת עליית האדון השמימה: 3 פרסביטרים וכמרים³³; שנייה במקום שבו לימד כריסטוס את תלמידיו: שם יש 3 נזירים, פרסביטר 1;³⁴ שלישית לכבוד מריה הקדושה: 2 [...] כמרים.³⁵ ארמיטים היושבים בתאיהם: 11 המזמרים מזמורי תהלים בשפה היוונית; 4 גאורגים;³⁶ 6 סורים; 2 ארמנים; 5 לטינים; 1 המזמר בשפה הסרצנית. ליד המעלות בעלותך בהר הקדוש: 2 ארמיטים, אחד יווני, האחר סורי.³⁷ בראש המעלות, בגת שמנים: 3 ארמיטים — יווני וסורי וגאורגי. בעמק יהושפט ארמיט 1.

- 28 דומטיוס (Dometius) הקדוש – המקום אינו ידוע. ראו: וילקינסון, עמ' 320; מיליק, ירושלים, עמ' 573, מס' 58.
- 29 יוחנן הקדוש – ייתכן כי מדובר בכנסייה לכבוד יוחנן המטביל שציין ברנרד הנזיר (אקרמן, עמ' 123; טובלר, עמ' 94) על צלע הר הזיתים, במקום שבו הביאו הפרושים לפני ישו את האישה הנואפת, וששם נשתמר כאבן הכתב וכתב ישו (יוחנן ח, א-1). ראו: מיליק, ירושלים, עמ' 561-562, מס' 33; וילקינסון, עמ' 336. הדבר הגיוני על פי מסלול הדיווח, אם כי הציין 'במקום ששם נולד' מעורר תהייה. יש להזכיר כי כבר בסביבות 530 הזכיר תאודוסיוס כנסייה במקום שבו היה ביתה של אלישבע, אמו של יוחנן המטביל, 5 מילין מירושלים, וההנחה היא שמדובר בעין-כרם. ראו: צפירי, די סגני וגרין, עמ' 82; לימור, עמ' 181, הערה 44.
- 30 המקום אינו מוזהה. ראו: וילקינסון, עמ' 318, 320. מיליק הציע כי קפלה של סרגיוס הקדוש הייתה מצורפת לכנסיית תאודורוס הקדוש, שנקראה גם אופמיה הקדושה. ראו: מיליק, ירושלים, עמ' 360-361, מס' 6. ביברשטיין ובלדהורן ציינו קשר אפשרי של תאודורוס וסרגיוס הקדושים לכתובת המציינת מנזר של סרגיוס הקדוש בגיא בן הינום. ראו: ביברשטיין ובלדהורן, ג, עמ' 417-418. וראו: מק'קורמיק, עמ' 205, הערות 27, 28.
- 31 ראו בהערה הקודמת.
- 32 על פי אחת ההצעות קוסמס ודמיאנוס נולדו במקום שעתה נמצא בו בית ורוניקה, בווייה דולורוזה. ראו: וילקינסון, עמ' 316-317; ביברשטיין ובלדהורן, ג, עמ' 408; מיליק, טופוגרפיה, עמ' 155-157, מס' 7; הנ'ל, ירושלים, עמ' 363-364, מס' 16. המקום שריפאו בו היה אולי בעמק יהושפט. ראו מיליק, ירושלים, עמ' 569-570, מס' 51.
- 33 על כנסיית העלייה השמימה ראו: לימור, עמ' 99-100, הערה 261; וילקינסון, עמ' 334-335; מיליק, ירושלים, עמ' 557-558, מס' 25; ביברשטיין ובלדהורן, ג, עמ' 299-303; איסט, עמ' 202-215.
- 34 כנסיית התלמידים, היא אלאונה. ראו: לימור, עמ' 94, הערה 237; וילקינסון, עמ' 333-334; מיליק, ירושלים, עמ' 557-558, מס' 23-24; ביברשטיין ובלדהורן, ג, עמ' 286-292.
- 35 לא ברור לאיזה אתר הכוונה. ייתכן שמדובר בקפלה שציינה את מקום פגישתם של מריה והמלאך שבישר לה על מותה הקרב, מסורת מוקדמת שהמקורות ממקמים בהר הזיתים. ראו: ביברשטיין ובלדהורן, ג, עמ' 312-318; על המסורת ראו: S. Shoemaker, *Ancient Traditions of the Virgin Mary's Dormition and Assumption*, Oxford 2002, pp. 215-227; א' לימור, 'מסורות נוצריות של הר הזיתים בתקופות הביזאנטית והערבית', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ח, עמ' 103-104. מק'קורמיק מציין כי סוף השורה ליד הספרה ii (לציון מספר הכמרים בכנסייה זו) חסר, כך שיתכן שהיה כתוב שם iii (כמרים), אף כי הדבר אינו הכרחי. ראו: מק'קורמיק, עמ' 207, הערה 34.
- 36 Iorzani
- 37 המדרגות בעמק יהושפט נזכרות גם אצל אדומנן (לעיל, הערה 8), א, 23. ראו: מיליק, ירושלים, עמ' 367, מס' 19; וילקינסון, עמ' 313. וראו להלן, הערה 71.

מנזר נשים ובו 26 (נזירות). (מהן) 17 נזירות אלהים מן האימפריה של האדון קרל המשרות בקבר האדון; 1 ארמיטית מספרד.³⁸

במנזר פטרוס הקדוש ופאולוס הקדוש בבזנטאו ליד הר הזיתים: 35 נזירים.³⁹
בלזרוס הקדוש בבית-עניה: פרסביטר 1.⁴⁰

ביוחנן הקדוש שמחזיקים הארמנים: 6 נזירים.⁴¹
אלה הם אשר בירושלים ובסביבתה כדי מיל אחד.

מסמך 2

תזכיר⁴² על אודות המנזרים אשר בארץ ההבטחה⁴³ מחוץ לירושלים.

בבית-לחם הקדושה, ששם אדוננו ישו כריסטוס הואיל להיוולד למריה הבתולה הקדושה: כלל הפרסביטרים, כמרים ונזירים: 15;⁴⁴ ארמיטים היושבים על עמודים כדרך שמעון הקדוש: 2.⁴⁵

38 התרגום כאן עוקב אחר שחזור הטקסט והקריאה של מק'קורמיק (עמ' 207, 220), השונים מתרגומו של וילקינסון, עמ' 255. באשר למיקום מנזר הנשים מעלה מק'קורמיק שתי אפשרויות: על פי ההקשר הגאוגרפי אפשר לשער כי גם מנזר הנשים הנדון היה בהר הזיתים, ואולם מאחר שנשים אלה שירתו בכנסיית הקבר, ייתכן כי היה בתוך חומות העיר.

39 מנזר פטרוס ופאולוס – מק'קורמיק משער כי הכוונה למנזר הלטיני בהר הזיתים, שמקומו אינו ידוע. ראו: מק'קורמיק, עמ' 207, 77-81. אשר לבזנטאו (Besanteo), היו ששיערו כי מרובר במנזר של ביזנטים. ראו: טובלר, עמ' 376; S. Vaillhé, 'Répertoire alphabétique des monastères de Palestine', ROC, 4 (1899), pp. 518-519. לעומתם טען מיליק כי הניסוח in Besanteo מלמד שמדובר בשם מקום, והציע כי זהו שם ארמי שהשתבש – בית שנטייה, בית השטים. המקום היה להערכתו סמוך לכנסיית לזרוס בבית-עניה, הנזכרת מיד לאחריו, אולי בוואדי קדום (Wadi Qaddûm), שהוא כנראה נחל השטים המקראי (יואל ד, יח), שממנו נגזר השם הארמי בית שנטייה וממנו השיבוש הפונטי בזנטאו. ראו: מיליק, אפיגרפיה, עמ' 553-555. מק'קורמיק מקבל השערה זו. ראו גם: מיליק, ירושלים, עמ' 564, מס' 39; וילקינסון, עמ' 335-336; ביברשטיין ובלדהורן, ג, עמ' 415-416.

40 על לזרוס הקדוש בבית עניה ראו: לימור, עמ' 94, הערה 238; וילקינסון, עמ' 285; S.J. Saller, *Excavations in Bethany*, 1949-1953, Jerusalem 1957.

41 כנסיית יוחנן הקדוש עמדה בקרבת כנסיית העלייה השמימה. ייתכן שמדובר באתר הכנסייה הרוסית, ששם נמצאו פסיפסים ארמניים. ראו: מיליק, ירושלים, עמ' 562-563, מס' 34; ביברשטיין ובלדהורן, ג, עמ' 327-336, 412. ראו גם: A. Kloner, *Survey of Jerusalem: The Northeastern Sector* (Archaeological Survey of Israel, 2), Jerusalem 2001, p. 138*, no. 429.

42 Memoria

43 terra promissionis

44 על כנסיית המולד בבית-לחם ראו: צפריר, די סגני וגרין, עמ' 83; לימור, עמ' 95, הערה 240; וילקינסון, עמ' 286-288; על מבנה הכנסייה ראו הלן, הערה 76.

45 נזירי העמוד – צורה קיצונית של נזירות אסקטית, סגפנית, במאות הראשונות לנצרות. נזירי העמוד התיישבו לאורך זמן או לתקופה מוגבלת על ראשי עמודים, על פי המופת של סימון סטיליטס (שמעון איש העמוד, 390-459 בערך), שחי כארבעים שנה על עמוד בגובה 15 מ' על ראש הר מצפון-מערב לחלב (אלפו) והיה מוקד לעלייה לרגל ומורה נערי. ראו: H. Delehaye, *Les Saints Stylites*, Paris 1923 (reprint 1989); A. Vööbus, *History of Ascetism in the Syrian Orient*, II, Louvain 1960, pp. 208-223.

במנזר תאודוסיוס הקדוש, הראשון שנב[נה] במדבר ההוא: 70 נזירים.⁴⁶ בזיליוס [ממונה עליהם].⁴⁷ שודדים סרצנים הציתו את המנזר ההוא והרגו רבים [באש אכזרית] ואחרים למען [כופר];⁴⁸ הם [הרסו] עד עפר שתי כנסיות השייכות למנזר ההוא.

בסבאס הקדוש: 150 נזירים.⁴⁹

ב[מנזר הישן]⁵⁰ אשר בנה חריטון הקדוש ושם במרחק מיל אחד קבור הקדוש ההוא: אב מנזר וש[מו...], [...] [נזירים].⁵¹

[באותימיוס הקדוש: אב מנזר ושמו... 30 [נזירים].⁵²

במנזר מריה הקדושה בכוזיבא אב המנזר [ושמו תאופי] לקטוס, [נזירים]...⁵³.

[במנזר ליד יריחו: אב המנזר ושמו] יוחנן, 10 נזירים. בנה אותו גרסימוס הקדוש, ושם הקדוש ההוא [קבור] בגופו [...] ⁵⁴ והקים כציון ליד הירדן מנזר ליוחנן הקדוש וכנסייה אחרת [במקום שהוטבל האדון, אב המנזר...], 35 נזירים.⁵⁵

מנזר סטפנוס הקדוש ליד יריחו: בנה א[...]⁵⁶

[... מנזר ב]הר פארן.⁵⁷ בשני אלה איננו יודעים כמה [נזירים].⁵⁸

46 על מנזר תאודוסיוס ראו: צפרייר, די סגני גרין, עמ' 110 (Deir Dosi); פטריך, על פי המפתח, הערך 'מנזרים: תיאודוסיוס'; הירשפלד, עמ' 54-56, 122-123 ועל פי המפתח, הערך 'תיאודוסיוס, מנזר'; וילקינסון, עמ' 297.

47 הטקסט פגום: [Bailius s[.....]. טובלר השלים: Basilius s[epultus ibi], כלומר בזיליוס קבור שם. ראו: טובלר, עמ' 80. ראילו מק'קורמיק משלים: Basilius s[uper eos], כלומר בזיליוס ממונה עליהם. ראו: מק'קורמיק, עמ' 209, 221.

48 הטקסט פגום. התרגום על פי הצעתו של מק'קורמיק, עמ' 209.

49 על מנזר סבאס הקדוש ראו: צפרייר, די סגני גרין, עמ' 182-183; פטריך, עמ' 133-139; הירשפלד, על פי המפתח, הערך 'הלאורה הגדולה'; וילקינסון, עמ' 342; מק'קורמיק מציע שההרס המשוך כאן למנזר תאודוסיוס היה בעצם במנזר סבאס בשנת 797 או לאחר מכן. ראו: מק'קורמיק, עמ' 161-163.

50 Pal[eo monasterio], על פי שמו היווני של המנזר hē Palaia Laura, שפירושו: המנזר הישן (וכנגד ההצעה של טובלר – parvo monasterio). ראו: מק'קורמיק, עמ' 224-225.

51 על מנזר חריטון הקדוש ראו: צפרייר, די סגני גרין, עמ' 236 (Suca); הירשפלד, עמ' 101-103 וכן על פי המפתח, הערך 'הלאורה הישנה'; וילקינסון, עמ' 293.

52 הטקסט ברובו חסר, אך על פי ההקשר הגאוגרפי סבורים כל המהדירים כי מדובר במנזר אותימיוס הקדוש. ראו: מק'קורמיק, עמ' 226. על המנזר ראו: צפרייר, די סגני גרין, עמ' 167 (Khan el Aḥmar); פטריך, על פי המפתח, הערך 'מנזרים: אבתימיוס'; הירשפלד, עמ' 127-128 וכן על פי המפתח, הערך 'אבתימיוס'; וילקינסון, עמ' 302.

53 על כוזיבא ראו: צפרייר, די סגני גרין, עמ' 104 (Deir Mar Jiryis); הירשפלד, עמ' 117-118 וכן על פי המפתח, הערך 'חוזיבה'; פטריך, על פי המפתח, הערך 'מנזרים: כוזיבא'; וילקינסון, עמ' 294.

54 על מנזר גרסימוס הקדוש ראו: צפרייר, די סגני גרין, עמ' 110 (Deir Ḥajla); הירשפלד, עמ' 108-110 וכן על פי המפתח, הערך 'גרסימוס'; פטריך, על פי המפתח, הערך 'מנזרים: גרסימוס'; וילקינסון, עמ' 304. על שחזור הטקסט ראו: מק'קורמיק, עמ' 211, הערה 52 ועמ' 227-228.

55 על מנזר יוחנן הקדוש וכנסיית יוחנן הקדוש ראו: צפרייר, די סגני גרין, עמ' 152 (Iohannis Baptistae Ecclesia); לימור, עמ' 188, הערה 95; וילקינסון, עמ' 320-323; הירשפלד, עמ' 72-77.

56 מנזר סטפנוס הקדוש אינו נזכר במקורות אחרים. ראו: וילקינסון, עמ' 313-314; מק'קורמיק, עמ' 211, הערה 54. על מנזר פארן ראו: צפרייר, די סגני גרין, עמ' 202 (Pharan II, Ain); וילקינסון, עמ' 337; פטריך, על פי המפתח, הערך 'מנזרים: פרן'; הירשפלד, על פי המפתח, הערך 'פרן, לאורה'.

58 נראה כי המשלחת לא ביקרה בשני המנזרים האחרונים. המשפט 'בשני אלה איננו יודעים כמה' מחזק את אמינות המידע הנמטר בסעיפים אחרים.

פסיפס הלחם והזגים בכנסייה בטבחה (באדיבות רינה טלם)

בגליל, בעיר [הקדושה נצרת, במקום שבו האדון... כנסייה... נזירים]: 12.⁵⁹ מיל אחד מנצרת, במקום שבו היהודים ר[צו] להשליך מטה את האדון כריסטוס [מנזר ל]כבוד מריה הקדושה: 8 נזירים.⁶⁰ בכנה של הגליל, ששם האדון עשה ממים [יין ... כנסייה, נזירים...]⁶¹ [ליד י]ם טבריה המנזר הקרוי הפטפגון, ששם האדון השביע חמשת אלפים איש מעמו [בחמש כיכרות לחם ובשני] דגים: יש שם 10 נזירים.⁶² כמו כן ליד הים הכנסייה שקוראים לה שנים-עשר [המושבים, ששם האדון טעד עם] תלמידיו; שם השולחן במקום שישב עמהם; יש שם פרסביטר 1, 2 כמרים.⁶³ בעיר טבריה תאון[פילוס הבישוף, פרסביטרים] ונזירים וקונויקי: 30; 5 כנסיות, מנזר נשים 1.⁶⁴ בהר תבור הקדוש הבישוף תאופניוס. 4 [כנסיות]: אחת לכבוד המושיע הקדוש, במקום שבו דיבר עם משה ואלהו, השנייה למשה הקדוש, השלישית לאלהו הקדוש, הרביעית [.....]; וכן 18 נזירים.⁶⁵ בסבסטיה, במקום שבו נחה גופתו של יוחנן הקדוש, הייתה כנסייה גדולה. עתה פוזרה על הארץ.

59 על נצרת ראו: צפריר, די סגני וגרין, עמ' 194; לימור, עמ' 221, הערה 32; וילקינסון, עמ' 330-331.
 60 לוקס ד, כט. מדובר כנראה בהר הקפיצה, מדרום לנצרת. ראו: A. Ovadiah & C. Gomez de Silva, 'Supplementum to the Corpus of the Byzantine Churches in the Holy Land', *Levant*, 13 (1981), pp. 220-221
 61 על כנה של הגליל ראו: יוחנן ב, א-יא; צפריר, די סגני וגרין, עמ' 96-97; לימור, עמ' 180, הערה 36; וילקינסון, עמ' 291-292.
 62 מתי יד, טו-כא והמקבילות; Heptapegon – שבעת המעיינות, היא טבחה. ראו: צפריר, די סגני וגרין, עמ' 142; לימור, עמ' 124, הערה 60; וילקינסון, עמ' 345-346; S. Loffreda, *The Sanctuaries of Tabgha*², Jerusalem 1981
 63 על שנים-עשר המושבים ראו: וילקינסון, עמ' 346, לופרדה (שם), עמ' 39-50.
 64 על טבריה ראו: צפריר, די סגני וגרין, עמ' 249-250; וילקינסון, עמ' 360; 'הירשפלד וג' פרסטר, 'טבריה', אחא"ח, ב, עמ' 561-570.
 65 הר תבור זוהה למן המאה הרביעית כמקום ההשתנות (טרנספיגורציו). ראו: מתי יז, א-ט; מרקוס ט, ב-ט; לוקס ט, כח-לו. וראו: צפריר, די סגני וגרין, עמ' 246-247; לימור, עמ' 180, הערה 38; וילקינסון, עמ' 356. מקורות קדומים יותר (האחרון שבהם הוא התיאור הארמני מן המאה השביעית) מציינים שלוש כנסיות בהר, ולפיכך הכנסייה הרביעית נבנתה במועד מאוחר יותר. ראו: R.W. Thomson, 'A Seventh-Century Armenian Pilgrim on Mount Tabor', *JThS*, ns 18 (1967), pp. 27-33. וכן: מק'קורמיק, עמ' 215, הערה 64.

רק המקום שבו ניצב קברו של המטביל המהולל בחלקו לא קרס, והכנסייה במקום שבו ה[יה] בית המאסר, ששם נערף ראשו. הבישוף בסיליוס; כלל הפרסביטרים, נזירים וכמרים: 66.25

בשומרון, שקוראים נאפוליס,⁶⁷ כנס[ייה] גדולה במקום שבו נחה האישה השומרונית הקדושה, וכנסיות אחרות. בישוף וכמרים וארמיט על עמו[ד].⁶⁸

בהר סיני הקדוש 4 כנסיות: האחת במקום שבו דיבר אדוני עם משה בראש ההר; השנייה לאלהיו הקדוש; השלישית [ל...] הקדוש; הרביעית מנזר למריה הקדושה;⁶⁹ האב אליאס, 30 נזירים. 13,700 מדרגות כדי לעלות ולרדת.⁷⁰

ברדתך מירושלים לעמק יהושפט, למקום שבו קבר מריה הקדושה, יש 195 [מדר]גות; כדי לעלות בהר הזיתים, 537.⁷¹

כנסיית מריה הקדושה, שרעש אדמה ה[חריב] ושיקע באדמה, מידותיה משני הצדדים 34 דקסטר לאורך;⁷² החזית האחת 35; בפנים מצד לצד 32; בפנים לאורך 50.⁷³ הכנסייה בבית-לחם: לאורך 38 דקסטר; בחזית העליונה,⁷⁴ בטרנספט,⁷⁵ 23; בחזית השנייה 17; 69 עמודים.⁷⁶

כנסיית קבר האדון: מסביב 107 דקסטר; הכיפה⁷⁷ 53. מהקבר הקדוש עד קלבריה⁷⁸ הקדושה 27 דקסטר; מקלבריה הקדושה עד להיכן שנמצא הצלב 19 דקסטר; כלל הקבר הקדוש, קלבריה

66 סבסטיה – היא שומרון. ראו: צפיר, די סגני וגרין, עמ' 220–221; לימור, עמ' 223, הערה 46; וילקינסון, עמ' 344–345.

67 Naboli – זו אחת העדריות לשימוש בצורה הערבית של השמות. ראו: מק'קורמיק, עמ' 138–143.

68 על האישה השומרונית ראו: יוחנן ד, ו-1; על הכנסייה בשכם ראו: צפיר, די סגני וגרין, עמ' 194–195; וילקינסון, עמ' 331; לימור, עמ' 222, הערה 36, ושם גם על הבלבול בין נאפוליס (שכם) לשומרון.

69 על כנסיות הר סיני ראו: לימור, עמ' 56–57, הערה 18; וילקינסון, עמ' 350.

70 I. Finkelstein, *xii(i) milia dcc*. על מספר המדרגות ראו: מק'קורמיק, עמ' 215–217, הערה 68; עמ' 234; ראו גם: 'Byzantine Monastic Remains in the Southern Sinai', *DOP*, 39 (1985), pp. 56–60; fig. 15

71 אדומנון הזכיר אף הוא את המדרגות. ראו: אדומנון (לעיל, הערה 8), א, 23; ביברשטיין ובלדוורן, ג, עמ' 224, 262; וילקינסון, עמ' 313. הארמטים החיים ליד מדרגות אלה נזכרו לעיל, ליד הערה 37.

72 דקסטר – המידה המשמשת בתעודה היא dexter, מונח המובא תמיד ברכים, dexteri. אורך הדקסטר הקרולינגי היה 1.48 מ'. על סמך השוואת המידות של כנסיית המולד בתעודה למידותיה בשטח הגיע מק'קורמיק למסקנה שהמדרים השתמשו בסרגל מידה ביזנטי, שמידותיו 1.5615 מ'. בהנחה שמדובר במידה זו הנתונים שמוסרת התעודה על כנסיית המולד מדויקים כמעט לחלוטין, ולפיכך המידות שהיא נותנת על הכנסיות האחרות, שחברו או שונו, עשוי לסייע בחילוף מידותיהן וממדיהן בעת ההיא. ראו: מק'קורמיק, עמ' 99–102. לעומתו גוטפלד סבר כי המדרים השתמשו בדקסטר הרומי (1.48 מטרים), וכי המידות שציינו תואמות את השחזור שערך. ראו: O. Gutfeld, *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem, V: The Cardo and the Nea Church*, Jerusalem 2012, p. 495

73 על כנסיית מריה החרשה (מריה נאה) ראו לעיל, הערה 14. על מבנה הכנסייה ומידותיה ראו: מק'קורמיק, עמ' 103–111; גוטפלד (שם), עמ' 141–267, 495; ה"ל, 'הכנסייה "החדשה" של מריה אם האל בירושלים – דיון אדריכלי', חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה, ה (תשע"ב), עמ' 104–118.

74 in fronte superiore – מק'קורמיק מפרש 'הצד העליון' כצד המזרחי. ראו: מק'קורמיק, עמ' 217, הערה 74.

75 in illa cruce

76 על כנסיית בית-לחם ראו לעיל, הערה 44. על מבנה הכנסייה ראו: מק'קורמיק, עמ' 95–116; מ' אבייונה, 'בית לחם', אחא"ה, א, עמ' 187–191.

77 alcuba

78 שמה הלטיני של גולגותא.

הקדושה וקונסטנטינוס הקדוש: הגג שלהם כולו 96 דקסטר לאורך, 30 לרוחב.⁷⁹
 כנסיית ציון הקדושה אורכה 39 דקסטר, רוחבה 26.⁸⁰

מסמך 3

הוצאות הפטריארך לכלל הפרסביטרים, הדיאקונים, הנזירים, הכמרים וכל קהילת הכנסייה [ל]שנה [אחת]: 700 סולידי; והפ[טריא]רך 550 סולידי; למבנה הכנסייה 300 סולידי; לכ[...]
 30 סולידי; לסרצ[נים] 80 סולידי; למשרתי הסרצנ[ים]....⁸¹

הקמע של קרל הגדול, שכנראה נקבר עמו באאכן בשנת 814. במרכז הקמע שתי אבני ספיר צמודות זו לזו (גב אל גב) וביניהן שריד מן הצלב הקדוש
 (© Pascal Lemaître, Centre des monuments nationaux, Paris)

79 על מכלול הקבר הקדוש ראו לעיל, הערה 10. על המידע בתעודה ראו: מק'קורמיק, עמ' 111-116; על מבנה הכנסייה ראו במיוחד: 'פטריך', כנסיית הקבר: תולדותיה ומרכיביה הארכיטקטוניים, 'י צפריר וש' ספראי (עורכים), ספר ירושלים: התקופה הרומית והביזאנטית 638-70, ירושלים תשנ"ט, עמ' 353-381; Ch. Couasnon, *The Church of the Holy Sepulchre, Jerusalem*, London 1974; V.C. Corbo, *Il Santo Sepolcro di Gerusalemme: Aspetti archeologici dalle origini al periodo crociato*, I-III, Jerusalem 1981-1982; M. Biddle, *The Tomb of Christ*, Gloucestershire 1999.
 80 על כנסיית ציון ראו לעיל, הערה 11; וכן: ה' גבע, 'ירושלים: הר ציון', אהא"ח, ב, עמ' 702-703, 710.
 81 ראו: מק'קורמיק, עמ' 5-22, ושם דיון בערך המטבע ובמצבה הכלכלי של כנסיית ירושלים בכלל.